

УДК 811.161.3'373

М. М. Макарэвіч

НАЗВЫ РЫБ У ЛЕКСІЦЫ НАРОДНЫХ ГАВОРАК

Аналізуюцца дыялектныя назвы рыб сямейства: акунёвых, асятровых, вугровых, корушкавых, ласосевых, сомавых, шчупаковых, трасковых, уюновых. Выяўлена багатая сінанімія і развітая варыянтнасць даследуемых намінацый, а таксама наяўнасць пераважнай большасці аналагічных назваў у літаратурнай мове.

Рыбная лоўля належыць да аднаго з самых старажытных спосабаў здабывання ежы і ўзнікла, як сцвярджаюць навукоўцы, задоўга да з'яўлення чалавека сучаснага нам аблічча [1, 46]. Ёсць усе падставы меркаваць, што нашы продкі харчаваліся рыбай яшчэ на стадыі жывёльнага статку. Праз тысячы гадоў рыбалоўства дайшло да нас у выглядзе асобнага промыслу, які мае сваю тэхналагічную спецыфіку, свой багаты тэрміналагічны апарат і інш. Разам з тым рыбная лоўля шырока

распаўсюджана ў народным асяроддзі, дзе паняцці выражаны не літаратурна кадыфікаванымі адзінкамі, а рэгіянальнымі дыялектызмамі.

Багатай у лексіка-семантычным плане з'яўляецца тэматычная група **назвы рыб**. У межах гэтай групы на аснове біялагічнай класіфікацыі [2], [3] намі вылучаны такія тэматычныя падгрупы, як *назвы рыб сямействаў: акунёвых, асятровых, вугровых, карпавых, корушкавых, ласосевых, сомавых, шчупаковых, трасковых, уюновых*.

Тэматычная падгрупа **назвы рыб сямейства акунёвых** прадстаўлена лексемамі *акунь, ёрш, насар, судак*, якія маюць разнастайныя сінонімы і варыянты.

Для ідэнтыфікацыі рыбы *акунь* выкарыстоўваюцца назвы *акунь, аконь, акунёк, баец, вакунь, гарбыль, кунік, матросік, окунец, акуньчык, окунь, рабчык*: Я злавіў *акуня* [Касп., 19]; *Вакунь* – калючая рыба [СЦГ, 51]; Такі *гарбыль* мне першы рас папаўся [СЦГ, 88]. *Окунь* мае дужа каляную луску [СЦГ, 251]; Адай ты етого рабчыка Ваську [Ул.м.]. У літаратурнай мове згаданая адзінка мае ўдакладненае значэнне: *акунь* – ‘драпежная рыба сямейства акунёвых зеленавата-жоўтага колеру з чорнымі папярочнымі палоскамі і з чырванаватымі ніжнімі плаўнікамі’ [ТСБМ, I, 218].

Лексема *ёрш* у народна-гутарковай мове мае шэраг намінацый: *аджгур, ажгір, бабка, бабыр, бобыр, бабур, бірж, ваўчок, ерш, ерша́к, ершун, ерышк, ёрж, ёрш, джэгір, джэгур, джыгір, джгір, джэриш, жгір, жэриш, жэрышк калючка, саплівец, соплівец, сопляк, сопэль, саплюк, слізун, слызунец, слінявец, слюняй, сморкач, слюнька, слінько, ужгур, царык, яджгар, яджэй, яджай, яжтур, яжгур, ячгур*: У нас на *ерша* кажуць *бабыр* [ДСЛ, 42]; Во закінь вуду, *джгіры* чарвяка мамонт аб’ядзяць [СЦГ, 115]; Цепер *ержы* пашлі ўжэ мелкіе [Ул. м.]; У гэтом мэсці одны *сопле* ловаюцца [ДСБ, 212] і інш. Літаратурная мова выкарыстоўвае ў сваім складзе лексему з ідэнтычным значэннем: *ёрш* – ‘дробная прэснаводная касцістая рыбка сямейства акунёвых з калючымі плаўнікамі’ [ТСБМ, II, 245].

Рыба *насар* (разнавіднасць ярша) сярод рыбакоў называецца *ваўчок, дзігар, доўголычык, дзыгар, дзыгарык, остронос, остромус, остромыс*: *Ваўчок* – як ёрш, толькі большы, нос длінейшы і пятны чорныя на ім [СПЗБ, I, 290]; Я бачу, *дзыгара* поймалі [ТС, II, 19] і інш. У літаратурнай мове намінацыі з адзначанай семантыкай не выкарыстоўваюцца.

Рыба *судак* (*цуда́к*) у дыялектнай і нарматыўнай мовах ідэнтыфікуецца раўназначна ў плане зместу: *Судак* – самая лепшая рыба, пахож на шчуку, толькі святлейшы [СПЗБ, V, 10]; *суда́к* – ‘каштоўная прамысловая рыба сямейства акунёвых’ [ТСБМ, V/1, 369].

Тэматычная падгрупа **назвырыб сямейства асятровых** прадстаўлена дзвюма адзінкамі: *бялуга, сцёрлядзь*. Рыба *бялуга* фіксуецца пад назвай

бляюга: *Бляюга* злавіла пяшкура [Шат., 39]; Лексема ўвайшла ў сучасную літаратурную мову з больш дакладнай семантыкай: *бляюга* – ‘каштоўная прамысловая рыба, самая буйная з сямейства асятровых’ [ТСБМ, I, 441].

Рыба *сцярлядзь* мае назвы *стэрня*, *сцэрлік*: *Стэрня* не наша рыба, заплуўна [ТС, V, 114]; *Сцэрлікаў* прынёс сёгодні мой сын [ДСЛ, 348]. У літаратурнай мове гэтым назвам адпавядае адзінка *сцярлядзь* – ‘каштоўная прэснаводная прамысловая рыба сямейства асятровых’ [ТСБМ, V/1, 415].

Для ідэнтыфікацыі прадстаўніка тэматычнай падгрупы **назвы рыбсямейства трасковых** у дыялектнай мове выкарыстоўваецца шэраг намінацый: *балаба, вягал, вягял, вягала, вягяла, вягул, вягела, вягела, вягіла, грумжа, калека, малькач, мінтуз, мяк, менёк,мень, мянёк, ментуз, ментузь, мяк, мянтуз, мантуз, мантус, матуз, мынтуз, мянтус, налім, роўуха*: *Вягал* зімою нарастуць і лезіць у нараты [СПЗБ, I, 384]; *Большая калека* залезла ка мне ў сетку [Касп., 150]; *Ментус* мулкую воду любіць [ТС, III, 73] і інш. Нарматыўная мова зафіксавала намінацыю *мянтуз* – ‘прэснаводная драпежная рыба сямейства трасковых з падоўжаным целам і плямістай скурай’ [ТСБМ, III, 192].

Падгрупа **назвы рыб сямейства ўюновых** у народна-гутарковай мове ўключае ў свой склад такія лексемы, іх сінонімы і варыянты, як *в’юн, в’юно́к, ваю́н, він, вію́н, піску́н, піску́р, слі́ж, слі́жык, ую́н, уюно́к, юнь, юн*: *Ваю́н* закапаўся ў пясок [Касп., 55]; Я сёні велікаго *віна* поймаў [Ул.м.]; *Піскун* – круглы, да змяі падобны [СПЗБ, III, 523] і інш. Літаратурная мова адлюстроўвае найбольш пашыраную назву, дапоўніўшы яе семантычны аб’ём дадатковым значэннем: *уюн* – ‘прэснаводная, вельмі рухавая рыба сямейства ўюновых з падоўжаным чэрвепадобным целам’ [ТСБМ, V/2, 99].

Тэматычная падгрупа **назвы рыб сямейства вугровых** мае ў сваім складзе наступныя намінацыі: *бугор, вангор, вугор, венгор, вэнгор, вэнгер, вэнгож, вінгор, вугорач, даўгар, угар, угор, угорак, угорач, угораи, угореч, угарь, угоры, угорыч*: *Вангор* у рацэ сядзіць, як толькі раса – выходзіць у гарох [СПЗБ, I, 279]; *вугры* – добрая рыба [Ул.м.]; *Угорычы* бяруцца на ўюна [Касп., 317] і інш. Найменне *вугор* уваходзіць у лексічны састаў беларускай літаратурнай мовы са значэннем ‘рыба атрада касцістых, падобная на змяю’ [ТСБМ, I, 510].

Падгрупа **назвы рыб сямейства шчупаковых** у народнай наменклатуры адзначаецца наяўнасцю сінонімаў і варыянтаў, якія канкрэтызуюць шчупака паводле памеру, знешняга выгляду: *барок, гадавічок, галах, жабяк, жагоўка, жугавка, жэрлюк, кожушка, кожушок, лобок, лобач, меточніца, ментачка, сінь, сінеўка, сініца, сініца, сінявачка, сіняўка, спіцак, спіцун, шпент, шпэнцік, шчука, шчупак, шчупачка, шчупарачка, шчупеля, шчупелятко, шчупарачак, шчыпак*: *Гадавічок* маладзенькі, зеленаваты [ДСК, 54]; *Галах* – то кожушок, шчо нема хунта [ТС, I, 191]; *Жэрлюк* – летошні шчупак [ТС, II, 75]; *Коровы* прідуць да

воду сколоцяць, то воны очы і лоб вустаўляюць, то іх *лобкі* зовуць [ТС, III, 37]; Цяпер на рыбалцы мне кожушок адарваў зазубэц на вудцы [Ул.м.] і інш. Лексема *шчупак* увайшла ў сучасную літаратурную мову як найбольш абагуленая, стылістычна нейтральная назва гэтай рыбы: *шчупак* – ‘драпежная прэснаводная прамысловая рыба сямейства шчупаковых з доўгім выцягнутым тулавам, вялікай сплюснутай галавой’ [ТСБМ, V/2, 420].

Прадстаўнік тэматычнай мікрагрупы **назвы рыб сямейства ласосевых** у народна-гутарковай мове мае наступныя назвы: *вансач, пстронга, стронг, стронк, фарэль*: *Вансач* жыве ў чыстай вадзе, любіць быструю ваду, дзе дно камяністае [СЦГ, 53]; *Стронк* – рыба [СПЗБ, IV, 602]; *Фарэль* любіць чыстыя рэчкі [СПЗБ, V, 263]. Нарматыўная мова адлюстроўвае дзве сінанімічныя назвы з аналагічным значэннем: *пстронга* – ‘прэснаводная рыба сямейства ласосевых з чырвонымі і чорнымі плямамі, якая водзіцца пераважна ў горных рэчках і азёрах; фарэль’ [ТСБМ, V/1, 343]; *фарэль* – ‘тое, што і *стронга*’ [ТСБМ, V/2, 117].

Дыялектная мова ў мікрагрупе **назвы рыб сямейства корушковых** выяўляе лексему *стынка* і яе фанетычны варыянт (*стынька*): *Стынкi* налавіў [Касп., 295]; *Стынька* ест у нашай рэчцы [СПЗБ, V, 6]. У беларускай літаратурнай мове найменне не адлюстравана.

Адной адзінкай і яе формаўтваральнымі варыянтамі прадстаўлена падгрупа **назвы рыб сямейства сомавых**: *сом, сомок, соменя, сомiк, самошышча, самiшча, чарнакол*: *У сома* чатыры вялікіх і чатыры маленькіх вусэ [СПЗБ, IV, 520]; *У нас на Дняпрэ* такія самікі ходзяць! [Ул.м.]; *Сомкі* беруцца невялікія [ТС, V, 72]. Намінацыя *сом* увайшла ў склад сучаснай літаратурнай мовы з больш дакладнай дэфініцыяй: *сом* – ‘вялікая прэснаводная драпежная рыба з вусамі і целам без лускі’ [ТСБМ, V/1, 232].

Аналіз назваў рыб у дыялектнай лексіцы рыбалоўнага промыслу сведчыць пра багацце адзінак для кадыфікацыі шырокага спектру паняццяў. 86,4% даследаваных дыялектных намінацый адлюстравана ў літаратурнай мове, што абумоўлена іх агульнаўжывальным характарам. Пры гэтым семантыка ўсіх засведчаных у літаратурнай мове намінацый адпавядае спецыялізаванаму народнаму значэнню.

Літаратура

1. Беларусы: у 8 т. / рэдкал.: В.К. Бандарчык, М. Ф. Піліпенка, В. С. Цітоў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995. – Т. 1: Промыславыя і рамесныя заняткі. – 351 с.
2. Воронин, Ф. Н. Фауна Белоруссии и охрана природы / Ф. Н. Воронин. – Минск: Выш. шк., 1967. – 424 с.
3. Пенязь, В. С. Биология рыб водоёмов Белорусского Полесья / В. С. Пенязь, Т. М. Шевцова, Т. И. Нехаева. – Минск: Наука и техника, 1973. – 240 с.

Скарачэнні:

ДСБ – Дыялектны слоўнік Брэстчыны / склад.: М. М. Аляхновіч [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.

ДСК – Зайка, А. Дыялектны слоўнік Косаўшчыны / А. Зайка. – Слонім: Слоні́мская друкарня, 2011. – 272 с.

ДСЛ – Янкова, Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т. С. Янкова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.

Касп. – Каспяровіч, М. І. Віцебскі краёвы слоўнік / М. І. Каспяровіч. – Віцебск: Выд-ва Віцеб. Акруговага Т-ва Краязнаўства, 1927. – 56 с.

СПЗБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. / рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979 – 1986. – 5 т.

СЦГ – Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: у 2 т. / уклад.: Е. С. Мяцельская [і інш.]; пад рэд. Е. С. Мяцельскай. – Мінск: Універсітэцкае, 1990. – Т. 1: А – П. – 287 с.

ТС – Тураўскі слоўнік: у 5 т. / склад.: А. А. Крывіцкі [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 1987. – 5 т.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад агул. рэд. акад. К. Крапівы (К. К. Атраховіча). – Мінск: БелСЭ, 1977 – 1982. – 5 т.

Ул. м. – уласныя матэрыялы.

Шат. – Шатэрнік, М. В. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны / М. В. Шатэрнік; пад рэд. М. Я. Байкова і Б. І. Эпімах-Шыпілы. – Мінск: Выд. Беларус. акад. навук, 1929. – 317 с.